

Magdalena Puda-Blokesz

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków

Frazeologizmy o mitologicznej proweniencji jako jednostki recesywne

Mały słownik mitologizmów frazeologicznych języka polskiego, czyli leksykograficzna próba zebrania, przypomnienia i utrwalenia zasobu

Trudno zakwestionować wpływ antyku (w tym mitologii grecko-rzymskiej) na kulturę polską. W publikacjach poświęconych temu rozległemu tematowi często podkreśla się fakt, iż tradycja starożytna to integralna część nie tylko naszej kultury narodowej, ale również innych narodów europejskich (por. m.in. Łanowski 1997: XVI–XXIII; Plezia 2001: 163–174; Sinko 1988). Dziedzictwo starożytnych wyobrażeń znajduje swoje odbicie także w wielu językach¹. Można mniemać, iż niemal każdy użytkownik polszczyzny zetknął się z mitologizmami frazeologicznymi, czyli utwalonymi konstrukcjami wielowyzrazowymi o przenośnym znaczeniu, których źródłem jest przede wszystkim mitologia grecko-rzymska (por. Puda-Blokesz 2014).

Czy dzisiaj możemy potwierdzić to, co wyraził Jerzy Łanowski we wstępie do słownika mitologii grecko-rzymskiej Pierre’a Grimala?

„Syzyfowe prace”, „nić Ariadny”, „koszula albo szata Dejaniry”, „pięta Achillesowa” funkcjonują w naszym myśleniu i pisaniu jako pojęcia powszechnie zrozumiałe, przenośnie stale w języku zakotwiczone (Łanowski 1997: XVII).

¹ Część frazeologii motywowanej mitologicznie (głównie starsza i idiomatyczna) ma swój wymiar międzynarodowy (por. m.in. Czuriejewa, Żuchowska 2006; Krzyżanowska 2013; Oleśkiewicz 2007; Puda-Blokesz 2015; Zaręba 1996). M. Basaj mitologizmy zalicza do internacjonalizmów, które powstały w wyniku tłumaczenia (kalkowania) i są dziedzictwem kulturalnym; autor zaznacza, że niektóre mitologizmy nie mają prototypu tekstowego, a z tekstem wyjściowym wiąże je jedynie motywacja semantyczna (por. Basaj 1988: 33–34).

Czy „[...] zaczerpniętymi z mitu symbolami posługujemy się tak niemal swobodnie i wygodnie jak cyframi, które są jednakowo zrozumiałe i odczytywane w każdym języku” (tamże XVII)?

Andrzej Maria Lewicki i Anna Pajdzińska zauważają: „W drugiej połowie XX wieku obserwujemy, że wyraźnie słabnie żywotność jednostek o proveniencji antycznej” (Lewicki, Pajdzińska 2001: 324). Językoznawcy uzasadniają, iż jest to „[...] niewątpliwie spowodowane zaniedbaniem wykształcenia klasycznego oraz spadkiem czytelnictwa literatury” (jw.).

Z badań ankietowych przeprowadzonych wśród wybranych grup użytkowników języka (przede wszystkim uczniów i studentów) wynika, iż znajomość mitologizmów frazeologicznych (głównie książkowych), ich form i znaczeń, nie jest zadowalająca (por. m.in. Bieńkowska 1994; Krzyżyk 2009; Wiśniewska 2002)². Wywiady wśród studentów pierwszego roku (filologii polskiej i kulturoznawstwa) – przeprowadzane doraźnie przez autorkę niniejszego artykułu – pokazują, iż potrafią oni wymienić jedynie od kilku do kilkunastu najbardziej znanych jednostek frazeologicznych o mitologicznej proveniencji (typu *pięta Achillesa*, *nić Ariadny* czy *puszka Pandory*), często za mitologiczne uznają antyczne historyczno-legendarne (typu *pyrrusowe zwycięstwo* czy *wisieć nad czymś / kimś jak / niczym miecz Damoklesa*), nie wiążą z mitologią frazeologizmów bez komponentu mitologicznego (typu *złote jabłko* czy *jabłko niezgody*), nie widzą powiązań z mitologią frazeologizmów zdemitologizowanych (typu *wpaść w furję* czy *miewać chimery* – por. Puda-Blokesz 2014: 77–81). Potwierdzeniem zarysowanego wyżej stanu najprawdopodobniej jest także to, iż w polskiej frazeografii uwidacznia się tendencja spadkowa, jeśli chodzi o notację mitologizmów frazeologicznych (por. Puda-Blokesz 2011). Można mniemać, że systemowy stan tej tematycznej grupy leksykalnej jest odbiciem jej używalności. Obawy związane z wygasaniem w polszczyźnie zasobu mitologizmów frazeologicznych nie wydają się więc przesadzone. Powodów tego zapewne jest wiele, jednak na uwagę zasługują dwa – najważniejsze.

(I) Pierwszy powód osłabienia używalności i nierozumienia tego typu frazeologii zapewne wynika z immanentnych cech omawianych faktów kulturowych. Dla użytkowników języka problematyczny w rozumieniu znaczeń mitologizmów, zarówno ich sensów pierwotnych, jak i wtórnych, może być kulturowy status owych połączeń wyrazowych. Anastazja Oleśkiewicz w definicji konwencjonalnych związków frazeologicznych (także o proveniencji mitologicznej) podkreśla, iż jednostki te są zapamiętywane w związku z ich konotacją kulturową

² Badacze zauważają, iż niepokojący jest ogólny poziom wiedzy uczniów z zakresu frazeologii i paremiologii (por. m.in. Karwatowska, Szpyra-Kozłowska 2010: 189; Synowiec 2004).

[...] i jako takie [są – dopis. MPB] odtwarzane z pamięci w tych sytuacjach komunikacyjnych, które wymagają od nadawcy i odbiorcy znajomości kulturowego kontekstu, jeśli proces komunikacyjny ma być udany (Oleśkiewicz 2007: 30–31).

Anna Pajdzińska podkreśla, iż zacieranie się wyjściowej motywacji frazeologizmów prowadzi do całkowitego zapomnienia owej motywacji (por. Pajdzińska 2006: 62), natomiast związki frazeologiczne „o niejasnej dla mówiących motywacji łatwiej ulegają różnego rodzaju zmianom semantycznym i formalnym” (tamże 70). Aleksandra Cieślikowa również zwraca uwagę na konsekwencje oderwania jednostki języka od jej motywacji. Badaczka pisze:

Niewielu używających zleksykalizowanych frazeologizmów zastanawia się nad ich pierwotnym znaczeniem i strukturą. Dlatego obojętne jest, ile pięt miał *Achilles*, gdyż *jego pięta* to dla współczesnych tylko ‘słaba strona’ (Cieślikowa 2003: 64).

Nieznajomość kulturowych uwarunkowań danej jednostki języka może prowadzić zatem do jej błędnych transformacji (por. *puszka z Pandorą czy pięty Achillesa*). Tożsamość kulturowa wielu połączeń wyrazowych o proveniencji antycznej bardzo często nie znajduje potwierdzenia w notacjach leksykograficznych, w których pojawia się głównie kwalifikacja odmianowo-stylistyczna (por. Puda-Blokesz 2014: 119–120). Z książkową odmianą języka użytkownicy polszczyzny spotykają się głównie podczas studiowania literatury oraz w toku kształcenia powszechnego³. Wojciech Chlebda zauważa, że wprawdzie nastąpiło rozszerzenie sfer użycia frazeologii klasycznej (mitologicznej i biblijnej), zaczęto ją przywoływać w tekstach użytkowych i doraźnych, jednak w mowie młodego pokolenia Polaków obserwuje się postępujący zanik używalności i rozumienia tego typu frazeologizmów (por. Chlebda 2003: 183–184).

(II) Obok kulturowego i odmianowo-stylistycznego statusu mitologizmów wielowrazowych, czyli niejako immanentnych właściwości owych konstrukcji, duży wpływ na ich funkcjonowanie w przestrzeni językowej i komunikacyjnej ma

³ W *Podstawie programowej kształcenia ogólnego dla gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych* z 2012 roku (źródło: men.gov.pl) wskazuje się omówienie w gimnazjum „wybranych mitów” oraz nauczycielowi pozostawia się decyzję, czy *Iliada* i *Odyseja* Homera są opracowywane w całości czy we fragmentach. Z zakresu znajomości frazeologii zaznacza się jedynie, iż „Uczeń stosuje związki frazeologiczne, rozumiejąc ich znaczenie”. Nie ma natomiast szczegółowego wymogu wprowadzania mitologizmów frazeologicznych. Na IV etapie edukacyjnym w zakresie podstawowym znowu mamy wybór mitów i jedną tragedię Sofoklesa. Fragmentaryczne poznawanie mitów w procesie kształcenia, brak czasu na odnoszenie ich do struktur językowych, których płaszczyzną źródłową jest mitologia, ograniczają młodzieży dostęp do świadomego rozumienia własnej kultury i do korzystania z niej.

rzeczywistość pozajęzykowa. Aktualnym tematem jest zjawisko kultury masowej, której źródłem są opanowujące cały świat mass media (prasa, radio, telewizja, sieć internetowa). Nierzadko się podkreśla, iż w obliczu owego rodzaju kultury nastawionej na konsumpcjonizm i „łatwość” dochodzi do destrukcji ideału kultury elitarnej, „wysokiej”, która stoi na straży tradycji, literatury, estetyki, utrwalonych wartości, namysłu, refleksji, krytycznego podejścia do zastanej rzeczywistości. Kultura masowa niejako propaguje zmienność i ulotność wartości oraz ideałów, szybką konsumpcję i pęd ku eksperymentom, ku nowości. Zaspokaja w sposób skrajny ludzką dążność do nowego, nieznanego, ale z drugiej strony nie daje oparcia w tym, co wartościowe i utrwalone, a także wyzbywa odbiorców tożsamości kulturowej (por. Burszta 1998: 40–41). Rozprzestrzeniająca się kultura wizualna zaciera bądź ignoruje literackość, a także wypiera istotę czytania, która jest przecież jedną z możliwości poznawania świata. Kazimierz Ożóg podkreśla destrukcyjny wpływ mediów elektronicznych na polszczyznę:

Media elektroniczne wywołały [...] zjawisko groźne dla języka współczesnych Polaków, jest nim, paradoksalnie, powiększający się prymitywizm języka, zwłaszcza jeśli chodzi o sprawność oficjalnego mówienia i tworzenia komunikatów pisanych. Na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku społeczeństwo polskie zaczęło wchodzić w fazę kultury politerackiej. Zjawisko to polega na generalnym odejściu od czytania książek, zwłaszcza dzieł literackich, i jego zastąpieniu przez komunikaty, znaki, programy audiowizualne. [...] Staliśmy się kulturą obrazu (Ożóg 2008: 69).

Dominujący obraz nie wzbogaca języka odbiorców. Tradycja antyczna wraz z jej poświadczeniami w języku musi zatem znaleźć swoje miejsce w ekspansywnej kulturze masowej, która podlega ciągłej mediatyzacji i globalizacji. Jak niegdyś ekspansywna kultura grecko-rzymska wyparła w znacznej części i zdominowała słabsze kultury (w tym te plemienne, choćby kulturę słowiańską), tak teraz mamy do czynienia z wypieraniem klasycznych korzeni przez silniejszą nową kulturę – wymagającą od człowieka zmiany sposobu myślenia i życia. Konsekwencją zmienności kultury duchowej i materialnej są zmiany językowe, także wpływające na rozumienie i używanie frazeologii (por. Pajdzińska 2006).

Z jednej strony zmiany kulturowe (ograniczenie znajomości literatury i historii starożytnej wynikające z obniżenia poziomu kształcenia klasycznego, przejawy kultury masowej niekorzystnie wpływające na polszczyznę) oraz immanentne właściwości mitologizmów (ich kulturowy rodowód i książkowy charakter) (por. Bieńkowska 1994: 286), z drugiej zaś – niedostatki w zakresie naukowego i słownikowego opracowania tej warstwy frazeologicznej (por. Puda-Blokesz 2014: 36–44) przyczyniają się do pogłębienia zauważanego i sygnalizowanego przez

językoznawców, a widocznego wśród użytkowników języka, osłabienia żywotności mitologizmów. Do podejmowania prób opisu i upowszechniania frazeologii mitologicznej skłania świadomość nie tylko jej językowej, ale przede wszystkim kulturowej wartości, stanowiącej o tożsamości wielu narodów europejskich⁴.

Leksykograficzna próba zebrania, przypomnienia i utrwalenia zasobu mitologizmów frazeologicznych⁵

Publikacja *Po nitce do kłębka. Mały słownik mitologizmów frazeologicznych języka polskiego* (dalej MSMFJP) zawiera 107 komponentów mitologicznych, z których 97 otwiera pełne gniazda mitologizmów o wspólnej motywacji mitologicznej, co przekłada się na 203 artykuły hasłowe. Mieści ona jednostki języka notowane głównie w słownikach frazeologiczno-paremiologicznych i potwierdzone w słownikach ogólnych języka polskiego, wydanych w XX i XXI wieku, jednak obejmujących polszczyznę od XVIII do początku XXI wieku (wybiórczo z wieków poprzedzających ten okres – por. MSMFJP s. 45–46).

1. Zawartość słownika

Przywołane i opisywane w słowniku frazeologizmy należą do grupy mitologizmów. Za mitologizmy uznamy „utrwalone i odtwarzalne jednostki danego języka o dającym się ustalić pochodzeniu od nazw własnych, od realiów i od zdarzeń motywowanych treściami mitologicznymi, reprezentowane przez wyraz lub połączenie wyrazowe i reprezentujące utrwalone w danym języku znaczenie” (MSMFJP s. 21; por. Puda-Blokesz 2014: 54). Definicja ta jest bardzo pojemna, natomiast słownik to sztuka wyboru i selekcji⁶. Do tego skłania sam przedmiot opisu i określający go termin *mitologizm frazeologiczny*. W słowniku mieszczącym tak nazywane jednostki języka, biorąc pod uwagę kryterium formalne, nie znajdzie się leksyka mitologiczna, czyli zapelatywizowane mitologizmy jednowyrazowe (np. *herkules* ‘człowiek silny o atletycznej budowie ciała’, *gracja* czy *wenus* ‘piękna

⁴ Jedną z tych prób jest opracowanie o szerokim zasięgu odbiorczym *Po nitce do kłębka. Mały słownik mitologizmów frazeologicznych języka polskiego* (seria *Biblioteczka Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego*, nr 26, Kraków 2015, s. 190) – dalej MSMFJP lub *słownik*.

⁵ Treści przywołane w tej części artykułu nawiązują do rozdziału *Słownik – koncepcja leksykograficzna, makro- i mikrostruktura* (por. MSMFJP s. 15–42).

⁶ Próbę bardziej szczegółowego zakreszenia zbioru mitologizmów (w tym mitologizmów frazeologicznych) oraz omówienia przyjętych kryteriów selekcji jednostek języka można znaleźć w monografii *Mitologizmy frazeologiczne w języku polskim* (por. Puda-Blokesz 2014: rozdz. III, 51–95).

kobieta pełna wdzięku'), a jedynie wielowyrazowce (np. *praca herkulesowa* 'bardzo ciężka praca, zadania i przedsięwzięcia, których wykonanie przekracza ludzkie siły i wymaga niezwykłego wysiłku oraz koncentracji' (MSMFJP s. 107–108); *trzy gracje* '(trzy) piękne kobiety' (MSMFJP s. 106), (*być*) *piękna jak Wenus* 'piękna i zgrabna kobieta' (MSMFJP s. 174)).

Z punktu widzenia semantycznego w słowniku odnotowano głównie jednostki języka, które w rozwoju polszczyzny zostały obdarzone znaczeniem wtórnym (przenośnym) (np. *Kastor i Polluks* 'wierni i nierozłączni przyjaciele' (MSMFJP s. 121), *kastalski źródł* 'źródło dające natchnienie do czegoś' (MSMFJP s. 120)). Ich znaczenie prymarne, podstawowe zostało uwzględnione w notce encyklopedycznej zawierającej opis wątku mitologicznego istotnego z perspektywy motywacji semantycznej konkretnej jednostki języka. Nie odnotowano natomiast mitologizmów, które są obecne w ekscerpowanych opracowaniach leksykograficznych, jednak pozostają na poziomie znaczeń prymarnych (np. *wojna / historia trojańska* 'wojna Greków z Trojanami, której dzieje są podstawą *Iliady* Homera', *księgi sybilińskie* 'księgi zawierające zbiór przepowiedni Sybilli kumejskiej').

Przywołane w słowniku znaczenia wtórne, które wykształciły się w procesie frazeologizacji, odwołują się przede wszystkim do treści, prawd i wartości ogólnoludzkich, do uniwersalnej i ponadczasowej wizji świata i człowieka (podobnie jak czynią to mity). Zatem w słowniku nie przywołano jednostek języka o charakterze terminów, mających znaczenia wtórne, ale specjalistyczne, odwołujące się do konkretnych dyscyplin naukowych, nawet jeśli są one znane ogółowi użytkowników języka (np. ścięgno Achillesa (*anat. med.*) 'ścięgno łączące mięsień trójgłowy łydki z kością piętową'; *choroby weneryczne* (*med.*) 'choroby przenoszone drogą płciową'; *kompleks Edypa* (*psych.*) 'podświadomy pociąg fizyczny chłopca do matki, wiążący się z obawą przed odwetem ojca jako rywala').

W opisie nie pominięto natomiast form terminopodobnych, za które uznano mitologizmy omowne, ale tylko te, których ekwiwalentami są nazwy pospolite (np. *bachowy / bachusowy napój / sok / trunek* 'wino' (MSMFJP s. 71), *dzieci Flory* 'kwiaty' (MSMFJP s. 95), w odróżnieniu od jednostek peryfrastycznych typu *gród Neptuna* 'Gdańsk' czy *wyspa Afrodyty* 'Cypr'). Znajduje to uzasadnienie ponieważ w płaszczyźnie semantycznej – ekwiwalenty mitologiczne określeń pospolitych mieszczą się w sferze treści nie jednostkowych, ale ogólnych.

Kolejnym kryterium, które zdecydowało o okrojeniu zbioru mitologizmów, jest kryterium genetyczno-semantyczne, uwzględniające prawdopodobną świadomość użytkowników posługujących się mitologizmami (co pośrednio oddaje też notacja leksykograficzna). Najbardziej odczuwane jako mitologiczne są frazeologizmy z komponentem mitologicznych (inaczej nazwą mitologiczną, np. *stajnia Augiasza / augiaszowa*, *łoże Prokrusta* czy *cierpieć męki Tantara* – por. Puda-Blokesz 2014: 74–77). Wśród tych jednostek istnieją jednak frazeologizmy

z komponentem mitologicznym, który w rozwoju języka uległ dalekiej apelatywizacji i demitologizacji (np. *fatum* ‘zły los’; *fortuna* ‘los’ czy ‘majątek’; *furia* ‘gniew’). Przez współczesnych użytkowników języka mogą one nie być odczuwane jako mitologiczne⁷. Te jednostki języka można zatem określić jako mitologizmy frazeologiczne o słabym bądź wątpliwym statusie mitologicznym (por. Puda-Blokesz 2014: 77–81) bądź jednostki mitologiczne jedynie genetycznie (por. Chlebda 2005: 214). Do nich zaliczyć można takie frazeologizmy, jak np.: *wpaść w furię*, *stroić chimery* czy *fatum ciąży na (czymś / kimś)*. Z powodu tego, iż jednostki te tworzą zbiór o trudnej do ustalenia granicy ze względu na dość niestabilne kryterium (jak świadomość językowa użytkowników polszczyzny) i nie zawsze oczywistą przynależność genetyczno-źródłową⁸, arbitralnie, kierując się intuicją, ograniczono się do opisanie w słowniku tylko wybranych połączeń tego typu (najwięcej z komponentem *fortuna* i *furia*, w których forma językowa prowadzi do ożywienia mitologicznego desygnatu, tym samym informując, iż mamy do czynienia z nawiązaniem do wyobrażenia bogów / postaci mitologicznych; np. *wbiec jak furia* (MSMFJP s. 104), *ślepa fortuna*, *fortuna uśmiecha się do (kogoś)* (MSMFJP s. 97–98)).

Do procesu demitologizacji może dochodzić także w przypadku jednostek języka, których komponent mitologiczny nie jest elementem frazeologizmu, a kryje się jedynie w jego motywacji semantycznej (np. *złote runo* (Argonauci – MSMFJP s. 64), *jabłko niezgody* (Eris – MSMFJP s. 89) czy *róg obfitości* (Amaltea – MSMFJP s. 57). Mitologizmy te stanowią mniejszą część opisywanego zasobu i niektóre z nich mogą również sprawiać użytkownikom języka trudność z kategoryzacją genetyczną.

Pierwszy człon terminu *mitologizm frazeologiczny* wymaga ograniczenia zbioru do jednostek języka, których płaszczyzną źródłową jest mitologia.

⁷ A. Cieślikowa uważa, że komponenty frazeologizmów, będące nazwami własnymi, często odsyłają użytkowników języka do „przestrzeni motywacji frazeologizmu” (Cieślikowa 2003: 65). Jednak zdarza się i tak, że komponent ten uległ znacznej apelatywizacji (albo w obrębie frazeologizmu, np. *jakie? – syzyfowe prace*, *syzyfowe* ‘bezowocne’, albo poza nim) i znany jest użytkownikom języka już tylko w formie zapelatywizowanej i z jej znaczeniem metaforycznym (por. tamże 64–66). W użyciu frazeologizmów z nazwami własnymi widać rozbieżności w pisowni (np. *janusowe oblicze* czy *Janusowe oblicze* – por. Bąba 2011), badaczka uznaje, iż to „Od autora i nadawcy zależy, czy frazeologizm, który zawiera nazwę własną, często «znaczącą pierwotnie», czasem mającą wymiar symbolu, a czasem już tylko wtórne zleksykalizowane znaczenie, będzie odpowiednio użyty, we właściwym tekście” (tamże 66).

⁸ Czy do zbioru mitologizmów zaliczymy na przykład frazeologizmy z leksemami *echo*, m.in. *budzić echo*, *stać się (czyimś) echem*, czy *harmonia*, m.in. *żyć z (kimś) w harmonii*? Być może pozorny komponent mitologiczny w tych związkach wyrazowych to jedynie przykład adaptacji wyrazu greckiego czy łacińskiego w języku polskim – np. gr. *ēchō* ‘głos, odgłos’, gr. *harmonía* ‘spojenie’, przenośnie ‘zgoda, zgodność’.

Znaczna większość opisywanych mitologizmów odwołuje się do mitologii klasycznych – w dużej mierze greckiej, rzadziej rzymskiej. Tylko nieliczne połączenia wyrazowe, używane w polszczyźnie ogólnej lub książkowej, mają swoje źródło w innych mitologiach – do nich można zaliczyć m.in. *lelum polelum* i przykłady z tym komponentem: *idzie jak lelum polelum, stoi niby Lelum Polelum na górze* (MSMFJP s. 124–126). Niektóre mitologizmy frazeologiczne można określić jako polimitologiczne, ponieważ nawiązują one do kilku mitologii (w tym również do grecko-rzymskiej), np. *wzrok bazyliczka, język jak u bazyliczka* (mity starożytne i średniowieczne – MSMFJP s. 73–74), *odradzać się / odrodzić się / powstać (jak / niczym feniks / Feniks) z popiołów* (mitologie egipska i grecko-rzymska – MSMFJP s. 93–94). Zaznaczyć należy, że najprawdopodobniej, mimo ich związku z różnymi mitologiami, to właśnie za pośrednictwem wpływu kultury antyku mitologizmy te osadziły się w polszczyźnie. Spojenie się mitologii rzymskiej z bardzo wpływową kulturą grecką doprowadziło również do tego, że biorąc pod uwagę płaszczyznę źródłową niektórych mitologizmów czy ich komponentów mitologicznych, warto mówić o płaszczyźnie grecko-rzymskiej (np. *fortuna* – MSMFJP s. 96–103, *herkules* – MSMFJP s. 107–109), a nie osobno o greckiej czy rzymskiej. Niektórych odbiorców słownika może zdziwić nieobecność w nim takich frazeologizmów, jak *przeciąć węzeł gordyjski* czy *wisiec nad czymś / kimś jak miecz Damoklesa*. Jednostki te i im podobne trzeba by raczej uznać nie za mitologiczne, ale bardziej historyczne (antycyzmy historyczne), ponieważ nawiązują do postaci i wydarzeń legendarno-historycznych – jednak i tutaj postawienie wyraźnej granicy nie jest łatwe, ponieważ życie starożytnych ludów na każdej niemal płaszczyźnie było przesiąknięte ich wierzeniami.

Z oczywistych powodów nie przyjęto w selekcji materiału frazeologicznego kryterium frekwencji występowania danej jednostki języka w opracowaniach leksykograficznych. Zbiór wówczas znacznie by się zawęził. Próba wyodrębnienia leksykograficznego zbioru utrwalonych mitologizmów frazeologicznych, których notacja powtórzyła się w przedziale od 20 do 10 słowników (na 21 opracowań), pokazała, że ich liczba to zaledwie kilkadziesiąt przypadków (por. Puda-Blokesz 2014: 149–151). Dlatego też w opisie uwzględniono zarówno połączenia wyrazowe powszechnie znane, typu *nić Ariadny* (MSMFJP s. 67), *syzyfowa praca* (MSMFJP s. 166), *stajnia Augiasza / augiaszowa* (MSMFJP s. 69), jak i konstrukcje rzadkie, ale obecne przynajmniej w jednym opracowaniu leksykograficznym, np. *dawać jabłko Alkinoosowi* (MSMFJP s. 56) czy *sznur Oknosa* (MSMFJP s. 146). Słowniczek ma bowiem ukazać bogactwo zasobu frazeologicznego polszczyzny dawnej i współczesnej, zasobu w części zapomnianego.

W obrębie zbioru mitologizmów frazeologicznych oglądanego z perspektywy tradycyjnej typologii semantycznej (związki stałe i łączliwe), znajdujemy reprezentantów różnych typów. W słowniku obok idiomów (np. *koń trojański*

(MSMFJP s. 169) czy *brzemień Atlasa / atlasowe* (MSMFJP s. 68)) znalazły się również frazemy (np. *paniczny strach* (MSMFJP s. 49) czy *marsowa / marsowata mina* (MSMFJP s. 129)). Dodatkowo, zdecydowano się również uwzględnić w opisie konstrukcje składniowe, których komponentem jest rozumiana przenośnia nazwa mitologiczna (np. *jowiszowy, apoliński, dionizyjski, bachusowy*) wymuszająca obecność drugiego elementu składowego, nadrzędnego, ale zgodnego semantycznie z narzuconym przez motywację mitologiczną polem leksykalnym (np. *apolińska postać / uroda* (apoliński ‘harmonijny, wyjątkowo piękny’ – MSMFJP s. 61); *bachusowa / bachiczna uczta / zabawa* (bachusowy / bachiczny ‘hulaszczy, pijacki, rozwiązły’ – MSMFJP s. 71), *prometejski bohater / bunt / czyn / poryw* (prometejski ‘śmiały, heroiczny, buntowniczy, działający / występujący w obronie ludzi’ – MSMFJP s. 158). Przykłady te w słownikach traktuje się najczęściej jako luźne połączenia wyrazowe, w które mogą wchodzić nazwy mitologiczne (lub derywaty powstałe od nich).

W zbiorze mitologizmów można znaleźć wszystkie typy formalne związków frazeologicznych (wyrażenia, zwroty, frazy, związki porównawcze). W czasie ekscerpacji materiałowej wyłoniła się także grupa formalnie rozbudowanych utrwalonych konstrukcji składniowych z pogranicza paremiologii i frazeologii (przykładowo notowane za NKPP rymowane formy: *Jak nie ma w domu chłopca, zgłupieje i Penelopa* (MSMFJP s. 156) czy *Nie jest grzech podpić sobie mądrym i uczonym, wszak Bachus Minerwie był bratem rodzonym* (MSMFJP s. 72, 137)), które wprawdzie nie stały się przedmiotem opisu, jednak przywołano je w słowniku na prawach dopowiedzenia i chęci ukazania warstwy językowej, czekającej na bardziej szczegółowy opis (podobnie jak na to czeka grupa mitologizmów o charakterze terminów).

2. Makro- i mikrostruktura słownika (najważniejsze zagadnienia)

Podstawą porządkowania materii słownikowej są ułożone alfabetycznie komponenty mitologiczne (zarówno te widoczne w warstwie formalnej mitologizmów (*puszka Pandory (Pandora)* – MSMFJP 150–151), jak i te domyślne, wynikające z motywacji semantycznej (np. jednostkę *po nitce do kłębka* znaleźć można w gnieździe, które otworzy leksem *Ariadna* – MSMFJP 27–28). Każdy taki komponent stanowi otwarcie gniazda, w którym znajdują się powiązane z sobą pod względem motywacji mitologicznej frazeologizmy ponumerowane w systemie arabskim i uporządkowane w kolejności typologicznej – wyrażenia, zwroty, frazy, związki porównawcze. Strukturę gniazda oraz budowę poszczególnych podgniazd można ująć schematycznie (zob. przykład 1).

	I	KOMPONENT MITOLOGICZNY
	II	► KLASYFIKACJA GENETYCZNA
PODGNIAZDO x	III	JEDNOSTKA HASŁOWA (inwariant)
	IV	WARIANTY (realizacje) / SYNONIMY
	V	DEFINICJA
	VI	ŹRÓDŁA LEKSYKOGRAFICZNE
	VII	MOTYWACJA MITOLOGICZNA
	VIII	ROZBUDOWANE MITOLOGIZMY FRAZEOLOGICZNE

Przykład 1. Schemat budowy i zawartości gniazda oraz budujących go podgniazd

- I PARNAS <gr. *Parnassós*, łac. *Parnassus*>
- II ► *mit. gr.*
- III (1) harce parnasowe
- V ‘popisy wierszopisarskie’
- VI [SW t. 4, s. 61]
- III (2) wejść / wstąpić na Parnas (*książk.*) być / znaleźć się na parnasie ||
dostawać się na parnas
- V ‘stać się uznanym poetą, pisać wysoko cenione wiersze, wejść w środowisko literackie’
- VI [SW t. 4, s. 61] [SJPDor – parnas] [SMTK s. 925] [ISJP t. 2, s. 24] [WSF s. 515, 516] zob. KASTALIA, PEGAZ

VII # Parnas to masyw górski w środkowej Grecji, o dwóch szczytach, z których jeden poświęcono niegdyś Apollinowi (←zob.) i Muzom (←zob.), a drugi – Dionizosowi (←zob.). Dzięki związkom z tymi pierwszymi bóstwami Parnas uważano za siedzibę poezji i muzyki. Niektóre źródła podają (zob. SWJP), że *parnas* rozumiany jest przenośnie jako ‘elita artystyczna, zwłaszcza środowisko poetów’.

Przykład 2. Gniazdo mieszczące opis leksykograficzny mitologizmów frazeologicznych z komponentem *Parnas* (MSMFJP s. 152–153)

Obok komponentu mitologicznego w nawiasie ostrokątnym „<...>” podano jego etymologię. Po wskaźniku ► znajduje się kwalifikator genetyczny komponentu zapisany pismem pochyłym w skróconej formie (np. *mit. gr.* – mitologia grecka lub *mit. rz.* – mitologia rzymska). Podgniazdo otwiera zapisana pismem pogrubionym ta forma mitologizmu frazeologicznego, którą ze względów frekwencyjnych uznano za inwariant⁹ (formę konstytutywną, wyjściową dla wszystkich realizacji, czyli najczęściej przywoływaną w słownikach). Po inwariancie podano inne, rzadsze realizacje mitologizmu i/lub jego synonimy.

Wymienne komponenty jednostki mitologicznej oddzielono od siebie ukośnikiem „/” (np. *brzemię Atlasa / atlasowe* – MSMFJP s. 68), elementy fakultatywne (które można pominąć) lub segmenty składniowe do uzupełnienia zamieszczono w nawiasie okrągłym (...) (np. *sypać się / posypać się*) jak z rogu obfitości – MSMFJP s. 58; *strzec (kogoś / czegoś) argusowym okiem* – MSMFJP s. 66; *wpaść / wpadać / wbiec (na kogoś / gdzieś) jak furia* – MSMFJP s. 104). Dwa równoważne warianty mitologizmu oddzielono od siebie dwiema pionowymi kreskami „||” (np. *dar / dary fortuny || łaska / łaski fortuny* – MSMFJP s. 96; *boginie wdzięku || trzy gracje* – MSMFJP s. 105). Jeśli inwariant lub któraś z jego realizacji ma obcojęzyczny odpowiednik, wówczas odnotowuje się go w pobliżu w nawiasach ostrokątnych „<...>” (np. *praca herkulesowa* <gr. *érgon tou Heraklés, łac. Hercules labor*> – MSMFJP s. 107).

W nawiasie okrągłym „(...)” po inwariancie lub po poszczególnych wariantach przywołano w ślad za źródłami leksykograficznymi odpowiednią kwalifikację – m.in. odmianowo-stylistyczną (np. *książk.* – książkowy); chronologiczną (np. *przest.* – przestarzały) ekspresywną (np. *żart.* – żartobliwy) czy frekwencyjną (np. *rzad.* – rzadki, *rec.* – recesywny) (por. MSMFJP s. 43–44).

W łapkach definicyjnych ‘...’ zamieszczono definicję leksykograficzną związku frazeologicznego. Niektóre z definicji poprzedza gwiazdka „*”, co oznacza,

⁹ Za inwariant w językoznawstwie uznaje się „element językowy traktowany w analizie lingwistycznej jako stały, niezmienny w przeciwieństwie do wariantów, które są jego realizacjami w różnych kontekstach i są zmienne” (Polański (red.) 2003: 262).

że w żadnym z ekscerpowanych źródeł leksykograficznych nie znaleziono przenośnego wyjaśnienia całego związku, dlatego też w słowniku podano definicję intuicyjną i proponowaną, która wynika z mitologicznej eksplikacji komponentu, a także ze współczesnych użyc tekstowych. Jeśli mitologizm ma więcej wyjaśnień, kolejne definicje podaje się po znaczniku „■”.

W nawiasach kwadratowych „[...]” wskazano skróty i odsyłacze (tom, strona¹⁰) do miejsc występowania danego związku w określonych zasobach leksykograficznych uporządkowanych w układzie chronologicznym. Na prawach równorzędności potraktowano tutaj słowniki o charakterze frazeologicznym (w tym dwujęzyczne), frazeologiczno-paremiologicznym, opracowania encyklopedyczno-słownikowe i słowniki ogólne języka polskiego. Wykaz źródeł umożliwia prześledzenie wnikliwym i zainteresowanym badaczom ewolucji formalnej i semantycznej mitologizmów frazeologicznych, a także sposobów ich notacji w różnego typu źródłach leksykograficznych.

Gniazdo właściwe zamyka notka encyklopedyczna zawierająca wszelkie niezbędne wiadomości na temat postaci mitologicznej lub związanych z nią wydarzeń i realiów z życia starożytnych ludów, pozwalające na poznanie prymarnego znaczenia podanych jednostek języka oraz na zrozumienie ich znaczeń przenośnych. Zawartość notki formułowano na podstawie treści zawartych w różnych słownikach mitologii i w mitologiach (por. MSMFJP s. 48–49).

Ważnym elementem słownika jest indeks wyrazów budujących poszczególne spetryfikowane konstrukcje (inwarianty) (por. MSMFJP s. 177–184), który może posłużyć do wyszukania każdego utrwalonego związku wielowyrazowego o proveniencji mitologicznej, nawet wówczas kiedy dysponujemy szczątkową wiedzą na temat jego struktury. W indeksie wynotowano pełnoznaczące elementy składowe poszczególnych mitologizmów frazeologicznych. W eksploracji słownika pomaga również sieć odsyłaczy (zob.), która pokazuje zależności genetyczne i semantyczne zachodzące między poszczególnymi mitologizmami lub budującymi je komponentami mitologicznymi.

Słowniczek nie zawiera całości dziedzictwa mitologicznego polskiej frazeologii i do takiego opracowania nawet nie pretenduje.

„W zamysłu ma on pełnić funkcję rezerwuaru mieszczącego zasobną bazę polskich połączeń wyrazowych o mitologicznej motywacji (przynajmniej ogół współcześnie znanych i rozpoznawanych, a nawet używanych mitologizmów), stając się tym samym jedną z cegiełek uwieczniających wycinek naszego dziedzictwa kulturowo-narodowego. Nie jest to słownik normatywny, ale raczej sprawozdawczy,

¹⁰ Odsyłaczami w przypadku SJPDor są hasła słownikowe, ponieważ ekscerpcji poddano elektroniczną wersję tego słownika.

przywołujący i porządkujący zasób mitologizmów frazeologicznych notowanych w różnych opracowaniach leksykograficznych, w których rozproszone mitologiczne fakty językowo-kulturowe tracą nie tylko swoje więzi, ale nierzadko również tożsamość” (MSMFJP s. 6).

Adresatami opracowania są wszyscy użytkownicy polszczyzny, w szczególności nauczyciele języka polskiego, uczniowie, studenci polonistyki i filologii klasycznej, dziennikarze, kulturoznawcy – wszystkie osoby, które pragną świadomie posługiwać się konwencjonalną frazeologią, a także chcą pokazać swą erudycję i osadzenie w kulturze śródziemnomorskiej. Słownik ten może także okazać się przydatny w zrozumieniu tekstów kultury, w których nawiązuje się do mitologii lub przywołuje się frazeologię motywowaną mitologicznie.

Klasycysta Marian Plezia podkreśla, iż narodowa kultura wzięła swój początek dopiero w momencie, „[...] kiedy na pradawnym pniu rodzimego słowiańskiego obyczaju i sposobu życia zaszczepiono u nas szlachetną gałąź przyniesioną z Rzymu” (Plezia 2001: 163). Warto dbać o kulturalne dziedzictwo starożytności i o nim przypominać, bowiem „historia uczy nas, że wartości, które są nam tak drogie, ulegały niekiedy zapomnieniu z wielką szkodą dla tych, którzy o nich zapominali” (Plezia 2001: 174). Jeśli zaś chodzi o szeroko rozumianą frazeologię, to – jak pisze Wojciech Chlebda – „[...] jest [ona – dopis. MPB] istotnym składnikiem nie tylko polskiego kodu językowego, ale i rodzimego kodu kulturowego, będącego synchronicznym i diachronicznym spoiwem społeczeństwa i narodu” (Chlebda 2003: 188).

Bibliografia

- Basaj M., 1988, *O polu semantycznym internacjonalizmów frazeologicznych* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo*, seria VII, Warszawa, s. 29–35.
- Bąba S., 2011, Janusowe oblicze czy janusowe oblicze? [w:] Mariak L., Seniów A. (red.), *Ścieżkami pięknej polszczyzny. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Mirosławie Białoskórskiej z okazji 65-lecia urodzin i 45-lecia pracy zawodowej*, Szczecin, s. 17–27.
- Bieńkowska D., 1994, *Funkcjonowanie związków frazeologicznych z nomen proprium w dzisiejszej świadomości językowej* [w:] Gajda S., Adamiszyn Z. (red. nauk.), *Przemiany współczesnej polszczyzny*, Opole, s. 283–287.
- Burszta W. J., 1998, *Antropologia kultury. Tematy, teorie, interpretacje*, Poznań.
- Cieślikowa A., 2003, *Ile pięt miał Achilles? Nazwy własne we frazeologizmach – trochę historii, trochę współczesności* [w:] Bobrowski I. (red.), *Anabasis. Prace ofiarowane Profesor Krystynie Pisarkowej*, Kraków, s. 61–66.

- Chlebda W., 2003, *Frazeologia polska okresu „przemiany i przełomu”* [w:] Gajda S., Vidovič Muha A. (red. nauk.), *Współczesna polska i słoweńska sytuacja językowa. Sodobni jezikovni položaj na Poljskem in v Sloveniji*, Opole, s. 151–190.
- Chlebda W., 2005, *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Opole.
- Czuriejewa A., Żuchowska D., 2006, *Polskie i rosyjskie związki frazeologiczne o proveniencji antycznej*, „*Języki Obce w Szkole*” 2, s. 3–13.
- Karwatowska M., Szpyra-Kozłowska J., 2010, *Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim*, rozdz. II.3. *Jeszcze o rozumieniu przysłów i porzekadeł*, Lublin, s. 188–197.
- Krzyżanowska A., 2013, *Nić Ariadny / le fil d’Ariane – czyli o międzyjęzykowej ekwiwalencji mitologizmów frazeologicznych*, „*Rocznik Przekładoznawczy*” 8, s. 35–47.
- Krzyżyk D., 2009, *Znajomość związków frazeologicznych o rodowodzie mitologicznym (na podstawie badań wśród studentów)* [w:] Ożóg K. (red.), *Język żyje. Rzecz o współczesnej polszczyźnie*, Rzeszów, s. 134–141.
- Lewicki A. M., Pajdzińska A., 2001, *Frazeologia* [w:] Bartmiński J. (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 315–333.
- Łanowski J., 1997, *Do polskiego czytelnika* [w:] Grimal P., *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław, s. XVI–XXIII.
- Oleśkiewicz A., 2007, *Europa języków. Związki frazeologiczne o proveniencji biblijnej i antycznej w europejskiej wspólnocie słownikowej*, Kraków.
- Ożóg K., 2008, *Zmiany we współczesnym języku polskim i ich kulturowe uwarunkowania*, „*Język a Kultura*”, t. 20, red. A. Dąbrowska, Wrocław, s. 59–79.
- Pajdzińska A., 2006, *Frazeologia a zmiany kulturowe* [w:] tejże, *Studia frazeologiczne*, Łask, s. 61–71.
- Plezia M., 2001, *Tysiąclecie kultury antycznej w Polsce* [w:] tegoż, *Scripta minora. Łacina średniowieczna i Wincenty Kadłubek*, Kraków, s. 163–174.
- Polański K. (red.), 2003, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław.
- Puda-Blokesz M., 2011, *Mitologizmy frazeologiczne (nieobecne) we współczesnych opracowaniach frazeologicznych i paremiologicznych*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica*” VI, s. 254–264.
- Puda-Blokesz M., 2014, *Mitologizmy frazeologiczne w języku polskim (na materiale leksykografii XX i XXI wieku)*, Kraków.
- Puda-Blokesz M., 2015, *Skrzydlate słowa o proveniencji mitologicznej w językach polskim i czeskim (na podstawie zasobów leksykograficznych)*, „*Studia Slavica*” XIX, nr 1, s. 105–116.
- Puda-Blokesz M., 2015, *Po nitce do kłębka. Mały słownik mitologizmów frazeologicznych języka polskiego*, Kraków, skrót MSMFJP.
- Sinko T., 1988, *Antyk w literaturze polskiej. Prace komparatystyczne*, wybór i oprac. T. Bienkowski, wstęp S. Stabryła, Warszawa.
- Synowiec H., 2004, *Związki frazeologiczne w zasobie leksykalnym uczniów* [w:] D. Bula i in., *Dziecko w świecie języka*, Kraków, s. 147–154.
- Wiśniewska H., 2002, *Znajomość znaczeń nazw mitologicznych u absolwentów szkoły podstawowej*, [w:] Ożdżyński J., Rittel T. (red.), *Konteksty kulturowe w dyskursie edukacyjnym*, Kraków, s. 261–269.

Zaręba L., 1996, *Frazeologia onomastyczna związana z Biblią i tradycją antyczną (polsko-francuskie studium porównawcze)*, [w:] Lewicki A.M. (red.), *Problemy frazeologii europejskiej*, t. 1, Warszawa, s. 125–130.

**Mythology-based phrasemes as recessive units.
Mały słownik mitologizmów frazeologicznych języka polskiego
[A small dictionary of Polish mythology-based phraseological
units] or a lexicographic attempt to gather, recall, and preserve the
linguistic repertoire**

Summary

The article touches on the issue of how mythology-based phrasemes, that is fixed multi-word units with mythological motivation, fall into desuetude or become elements of passive knowledge in Polish, even as they are an important cultural fact. The importance of this domain in Polish phraseology is highlighted, survey results which show its recognition are cited, an attempt is made to answer the question of why this type of expressions is fading in the consciousness of language speakers. The crucial part of the text discusses the assumptions (as regards, for instance, the selection of research materials and sources) and presents the lexicographic ideas (for example macro- and microstructure) behind *Mały słownik mitologizmów frazeologicznych języka polskiego*, a dictionary that tries to gather, recall, and preserve the stock of Polish multi-word mythology-based phrasemes. This reference book defines and describes language units present in lexicographic sources which were published in the 20th and 21st centuries, but which cover the Polish language from the 18th to the beginning of the 21st century (and selectively from the previous centuries). In the dictionary, nested genetically related idioms are arranged by alphabetically ordered mythological components (expressed both explicitly and implicitly).

Keywords: language units, mythology based phrasemes, lexicography

Słowa kluczowe: jednostki języka, mitologizmy frazeologiczne, leksykografia